

запозичень, і взагалі цитат чи відкликів (до «Патерика», до слова Еваґрія) в них дуже мало, тим часом як посланіє переповнене таким позиченим матеріалом. А що се вступне посланіє взагалі не стоїть в ніякім внутрішнім, логічним зв'язку з наведеними нібито в науку Полікарпові повістями, се теж було вказано давніше¹.

Але особливо замітна обставина, що історичні алюзії обох творів сливе не виходять поза першу половину XII в., хоча авторами виступають люди, які жили в Печерськiм монастирі сто літ пізніше. Незвичайно дивним се виглядає, що їх оповідання, зачерпнені нібито з усної традиції, обертаються в обстанові кінця XI і пол. XII в., і автори так мало взяли з подій, ситуацій і обставин останнього, ближче їм звісного століття!

Все се речі, які дуже годиться мати на увазі при докладнішiм розборі сих творів, котрого, властиво, і досі не переведено. Взагалі ці твори, при всій своїй літературній і культурно-історичній вартості, досі були дуже занедбані. Тільки десять літ тому з'явилося перше наукове видання текстів, зроблене нашим земляком. Д. Абрамовичем при участі ак. Шахматова (попереднє видання проф. Яковлева, 1872, було таке лихе, що не давало ніякої підстави для студій сих творів). Чи вся маса рукописного матеріалу, скаталогізована і систематизована ними, досить простудійована, се, розуміється, питання; але нема сумніву, що «літературна аналіза», зроблена Абрамовичем паралельно з роботою над текстом, далеко-далеко не вичерпує справи, і ці твори вимагають іще уважних студій, переведених з замишуванням і ґрунтовним науковим приготуванням.

Досліди, переведені над рукописами, привели згаданих дослідників до таких приблизно висновків (повної одностайності в поглядах нема):

Найстарша редакція «Патерика» містила в собі такі твори (в тім порядку, як їх зараз вичислю): а) повість про чуда, зв'язані з будовою Печерської церкви, б) посланіє Симона до Полікарпа з додатком 9 оповідань про святих, в) повісті Полікарпа (числом 11), г) слово о первих чорноризцях печерських (літописна повість). В чистій формі

¹ Проф. П'ятуховъ в «Извѣстіяхъ отд. рус. языка», 1904 («Матеріали и замѣтки изъ ист. др.-рус. письменности») описує варіант (з рукоп. Кирило-білозер. мон. XVII в.) посланія еп. Симона («Преподобнаго отца Симона еп. владим. и сузд.—слово на поученіе монахомъ зело полезно»), адресований до якогось інокa Герасима. По гадці проф. П., він перероблений з звичайного тексту, але хто зна, чи ближчі студії над сим варіантом не кинули б якогось світла на історію варіанта «Патерика», адресованого до Полікарпа, власне сього заадресування «зіло полезного поученія» то на ту, то на іншу адресу?

ся редакція не заховалась, копії її,— Абрамович нараховує їх 16 — всі пізнішого часу, XVI віку. Вони мають різні додатки з пізніших редакцій. Як вони там з'явилися, згадані дослідники не старались в'яснити, але приймають, що десь в XIII в. старша редакція мала такий зміст, як отсе вище подано, і різні частини її ще не були зв'язані між собою тісніше різними редакційними додатками і змінами, як то бачимо в редакціях пізніших.

Друга редакція представлена найстаршим кодексом 1406 р., списаним для Арсенія, єпископа тверського, правдоподібно — печерського постриженця і фундатора монастиря Успенія, Антонія і Феодосія коло Твері. Дослідники готові вважати його навіть редактором сеї версії і копію 1406 р.— оригіналом сеї редакції. Крім вичислених вище чотирьох основних статей, вона містила службу св. Феодосієві, Несторове житіє його (з деякими змінами), похвалу св. Феодосієві і в деяких копіях ще «слово от чего прозвася Печерський монастир» (друга частина літописної повісті).

Поруч сеї мали би бути ще дві редакції XV в., представлені тільки пізнішими копіями:

Феодосієва редакція — скорочений витяг, який зробив невідомо коли якийсь «Феодосій мніхъ, недостойный ерей».

Іоаннова редакція, котру Абрамович, одначе, ототожнює з першою Касіановою редакцією, вважаючи сього Іоанна учасником праці Касіана. Сей монах Іоанн уложив покажчик — «сказаніє глав» «Патерика».

Перша Касіанова редакція зроблена була «повелѣніемъ инока Касіана крилошанина печерскаго» для «священноинока Акакія, бувшого намісника київського» (адміністратора київської єпархії) в 1460 р.

Останні дві редакції (чи одна Касіанівсько-Іоаннівська, як бере Абрамович) містять ряд нових, в порівнянні з раніше вказаними, статей, вибраних з київського літопису: про перенесення мощей Феодосія, про постриження кн. Миколи-Святоші, про канонізацію Феодосія, про єпископа новгородського Ніфонта, про вибір іг. Василя. До текстів раніших статей внесені різні додатки: так, напр., літописна повість про початок Печерського монастиря надписана іменем Нестора, се ж ім'я внесене до слова про перенесення мощей, де автор говорить про себе в першій особі.

Два роки пізніше той же Касіан, продовжуючи свою роботу над «Патериком», дав ще ширшу редакцію, яка стала підставою всеї пізнішої рукописної традиції й друкованих видань. Повість про початок Печерського монастиря розширена тут оповіданням про Антонія печерського,

про його першу і другу подорож «во Святую Гору»; повість про Ніфонта перероблено, додано «въспросъ кн. Изяслава о Латынѣхъ» як твір Феодосія печерського. В цілім ряді текстів пороблено різні дрібніші додатки, повставлювано ім'я Нестора ще в деяких текстах і т. ін.

Я не буду входити тут в подробиці сеї редакційної роботи, яка належить уже XV вікові, а тільки підчеркну, що всі копії «Патерика», дотепер звісні, дають нам тільки різні моменти нагромадження всякого матеріалу, зв'язаного з Печерським монастирем, і приводження його до тіснішої зв'язі і оброблення з становища печерської традиції та різних інтересів, які захоплювали печерську братію. Систематичне встановлювання імені Нестора в різних текстах, включених до «Патерика», — се один з характерних прикладів сеї редакційної роботи. В життю Феодосія вложено в уста фундатора заповіт, щоб патроном монастиря був князь, а не завідував ним «архиепископъ ни инъ никтоже отъ клерикъ софейскихъ». Феодосієві подавано титул архімандрита, де його не було, і т. д.

Робота над реставрацією первісних текстів творів, зв'язаних з іменами Симона і Полікарпа, ледве почалась, і взагалі для літературного аналізу сих писань до початків ХХ ст. було зроблено незвичайно мало, майже нічого. Останні праці, на котрих спинилась робота над «Патериком» — Шахматова і Абрамовича, обмежились головно формальною стороною: приведенням до відома копій та їх класифікацією по редакціях, та деякими поміченнями над літературними джерелами обох посланій, Симона і Полікарпа¹. Сі праці послужили підставою для згаданого видання тексту «Патерика», довершеного тими ж двома дослідниками і випущеного в 1911 р. Самий, одначе, спосіб, яким видано рукописний матеріал, показує, васкільки видавці вважали його ще не опанованим. Його видано окремо по двох редакціях, без апарату, без усяких провідних вказівок. Очевидно, видавці обмежали свою мету завданням: зробити основні тексти приступними дослідникам для вла-

¹ Шахматовъ, Кіевопечерскій Патерикъ и печерская льтопись (Извѣстія отд. рус. яз., 1897); Житіе Антонія и печерская льтопись (Журналь Мин. Нар. Просв., 1898, III); Абрамовичъ, Изслѣдованія о Кієво-Печерскомъ Патерикѣ какъ историко-литературномъ памятникѣ (Извѣстія отд. рус. яз., 1901 і 1902, і окремо 1902). Праця проф. Геца (T. Goetz, Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Rußlands, Passau, 1904) не принесла нічого нового, маючи на меті лише познайомити німецьку публіку з неприступним їй матеріалом. З старшої літератури, що здебільшого стратила значення після сих новіших праць, варті ще уваги замітки Голубінського в його історії церкви, т. I, ч. 1.

етивих дослідів — і полишили їм ближче освітлення пам'яток¹.

На тім поки що справа й стала. Відносини обох основних типів — протографа Касіянових редакцій і редакції Арсенієвої, зістаються не виясненими. В передмові до свого видання текстів видавці глухо зазначають, що Арсенієва редакція «дає вихідну точку і підставу для доходжень первісного тексту і складу «Патерика», — тим часом текст тої редакції, яку вони вважають основною, являється прототипом не коротшої, Арсенієвої, а ширшої Касіянової редакції. Ті переходові фрази, котрими печерські повісті пов'язані в серії, зв'язані з іменами Симона і Полікарпа, ґрунтовно різняться в тих двох редакціях і вказують на кількоразову редакційну роботу над печерською легендою, і т. д.

Поки не переведено ґрунтовного розсліду сеї літературної роботи, мусимо поводитися з усякою обережністю з матеріалом, зібраним в обох сих серіях повістей. Мусимо рахуватись і з довгим, мабуть, попереднім процесом його оброблення, і з можливістю пізніших додатків і перерібок. Ті хронологічно-літературні рамці, в котрі сей матеріал вложено, відкривають перед нами властиво тільки бажання старих редакторів обох серій дати відповідне освітлення і обстанову публікації сього матеріалу.

Нижче висловлю деякі здогади з приводу сього, не вважаючи можливим іти далі здогади в при нинішнім стані приготовчих студій. Тепер тільки одмічу, що печерський монах Симон, з котрим зв'язується публікація першої серії, владикою володимирським, яким він тут виступає, був в рр. 1214—1226. Печерський ігумен Акіндін, котрому адресує свої повісті Симонів приятель Полікарп, згадується в літописі під р. 1231. З того, що натяків на татарщину в сих повістях нема, треба здогадуватись, що оброблено їх перед 1240 р., отже в 1220—1230-х роках.

Посланіє Симона, котрим відкривається перша серія повістей, коли його справді вважати за те, чим воно над-

---

¹ За основу видання взято текст другої Касіянівської редакції, «завершающей собой литературную историю «Патерика», на основі п'яти копій XV—XVI вв. В додатку подано Арсенієву редакцію, з оригінального рукопису, і варіанти з трьох типових рукописів — т. зв. основної редакції, Феодосієвої і Касіянової першої. Видання дуже недогідне до користання і робить враження чогось непланового. Напр., варіанти, додані в кінці, вказують рядки тексту, не проставлені на сторінках видання; видання відкликається у всім до розвідки Абрамовича, в котрій цитати зроблені на листи кодексу, а його пагінація не переведена на листи текстів, опублікованих в виданні; навіть змісту в виданні нема — тільки іменний покажчик.

писується: листом владики Симона до печерського чорноризя Полікарпа, не має первісного початку, і ех аbrupto починається наведеним вище поученням, взятим у Єфрема Сіріна. Тільки з дальшого тексту довідуємось, що приводом послужили листи до Симона сього приятеля Полікарпа, який кілька разів уже кидав Печерський монастир, щоб зайняти місце ігумена то в тім, то в іншій монастирі, потім вертався назад, і тепер знов нарікав на всякі образи і негоди, які йому діються в монастирі. Разом з тим, очевидно, в зв'язку з сими наріканнями Полікарпа, писала до владики Симона княгиня Анастасія-Верхуслава, висловлюючи бажання вивести Полікарпа на владництво¹. Отже Симонові, мовляв, не подобались такі амбіції Полікарпа, і він радить йому залишити свої честолюбні плани і бути вдоволеним своїм положенням — монаха найславнішого й найсвятішого монастиря, освяченого такими чудами, такими подвижниками, що «божественніших» від них не може бути. Доволі неконсеквентно наводить він йому на пам'ять велике число єпископів, які вийшли з сього монастиря (їх слідами хотів іти, очевидно, й Полікарп, та тільки Симон уважає, що він занадто багато виявляє амбіції — тому й відрадив князеві Юрієві суздальсько-володимирському, що хотів, видно, поставити Полікарпа вікарієм Симонові — «сопрестольником», як той висловлюється). Симон запевняє приятеля, що рад би був промінати свою володимирську кафедру, з її величезними доходами, на послідне місце в Печерській монастирі, з огляду на його святість, на те, що він забезпечує спасіння всім в ньому

¹ Се дуже интересна з культурно-історичного погляду цитата, єдиний витяг з листа жінки тої доби, виглядає так: «Пишетъ ми княгиня Ростиславля Верхуслава, хотящи тя поставлена быти епискупомъ или Новугороду, на Антоніево мѣсто, или Смоленську на Лазарево мѣсто, или Юрьеву на Олексѣево мѣсто». «И аще ми, рече, и до тысячи се-ребра расточити тебѣ ради и Поликарпа». Княгиня подовіла 1218 р., по смерті Ростислава Рюриковича, сама постриглась в монастирі і, як бачимо, займалась промоцією на різні єрархічні позиції знайомих монахів, не спляючи перед великими витратами, котрих вимагали різні поклони і пошлупи на митрополічій дворі. На жаль, не можна означити докладно, коли були порожні ті владництва, згадані Верхуславою. Тому в означенні часу написання послання Симона до Полікарпа новіші дослідники виходять з його згадки про збудовану ним церкву Богородиці в Суздалі. Вона була посвячена в вересні 1225 р., отже, тих кілька місяців між сим посвяченням і смертю Симона в травні 1226 р. Шахматов і за ним Абрамович приймають за час написання Послання. Одначе при тім посланіє Полікарпа вони вважають написаним ще за життя Симона (судячи з того, як він відзивається про нього), а після отримання Симонового послання. Виходить на се все мало часу. Але я не надаю тому всьому особливого значення, рахуючися в усій сій хронологізації з елементами літературної вигадки.

похованим, згідно з обіцянкою, котру дав, умираючи, св. Феодосій.

На потвердження того Симон оповідає повість про Онисфора прозорливого і його негідного ученика, що удавав постника, «в тайні ж їв і пив і скверно жив», і за те по смерті труп його так страшно почав смердіти, що всі, не тільки люди, але й звірята почали тікати далі від тої печери і цілої гори. Св. Антоній з'явився Онисифорові, дорікав йому, що він споганив йому печеру, положивши «такого скверного, нечистого і беззаконного», і велів йому викинути трупа звідти. Кінець кінцем рішено було викопати його й кинути до Дніпра, але весь той час Онисфор молився за помершого грішника, і нарешті Антоній ще раз явився Онисифорові і заявив, що за заслуги інших праведників, похованих з ним разом в печері, і згідно з обіцянкою його «брата», Феодосія, погребаний грішник спасеться таки. Антоній сам чув голос божий: «Я той, що сказав Авраамові: задля двадцяти праведників не погублю города сього, тим більше задля тебе й тих, що з тобою, я помилую й спасу грішника,— кому тут доведеться вмерти, буде в покою». На знак того Бог заповів, що сморід від трупа переміниться «на благовоніє», і так дійсно сталось. Сею історією Симон пояснює, чому він над усе бажає скінчити дні свої в Печерськiм монастирі і там бути похованим, «в блаженній тій землі».

За сею першою повістю іде дальших вісім, які на прикладах різних печерських подвижників мають далі ілюструвати незвичайну святість Печерського монастиря й його подвижників. Вони дуже різнорідні своїм характером. Деякі введені в історично-побутові рамці, як дві повісті про забраних з монастиря монахів Євстратія і Никона, одного проданого в Корсунь жидам, котрі, мовляв, його замучили за те, що не хотів перейти на їх віру, другого чудесно визволеного з половецької неволі і поверненого до монастиря. Інші обертаються в рамках внутрішнього, монастирського життя, його психологічних ситуацій, поза часом і обставинами, і дають моральне поучення (повість про Еразма — наука, щоб не жалувати даного на церкву, повість про Арефу — взагалі не жалувати за ніякими утратами, про Евагрія і Тита — не давати волі гніву).

Здебільшого ці повісті мають вигляд обробленого, заокругленого оповідання, але коротке оповідання про св. Купшу заховало ще свій первісний характер — збірки коротких казусів, випадків. Текст подекуди покликується на монастирське «поминаніє», в котрім, видно, були вписані імена помершої братії з короткими характеристиками або

прізвищами. Іншим разом відсилає як до авторитетного, ширшого джерела, до життя св. Антонія. Повісті переплітають далі різними поученнями та відкликами до Полікарпа, але на пункті сих апострофів до нього тексти різних редакцій «Патерика», як я вже підніс, різняться радикально. Тексти повістей теж різняться значно: в одних вони коротші, в інших довші, але тиради, звернені до Полікарпа, таки зовсім відмінні. В редакції Арсенія се короткі заповнення в вірності оповідженого і остороги перед недовір'ям, скептицизмом; в редакції Касіяна — моральні поучення, що до певної міри розвивають тези вступного послання.

Потім наступає друга половина, що слабше зв'язана з Полікарпом і явно призначена для загального вжитку: «прииду на другая сказанія, да увѣдятъ вси, яко самого Господа промысломъ и волею, того пречистыя матере молитвою і хотѣніемъ создася и совершися боголѣпная и великая церкви св. Богородицы печерская», каже автор. Се збірник легенд, зв'язаних з будовою Печерської церкви, різними її прикрасами і пам'ятками, більш зв'язлий, об'єднаний своєю метою, яку характеризує наведена вступна фраза — рід заголовка. Повісті сі мають показати, що історія Печерського монастиря була одним рядом дивних чуд, котрими Бог творив свою улюблену «обитель» (осідок). «Чого ж тобі більше, брате? — питає автор. — Перейшовши книги старого і нового завіту, не знайшли ми ніде таких чуд з церквами, і розумій, брате, що може бути сильніше такого початку і заснованія: Отець поблагословив [місце] росю і стовпом огненным і облаком ясным, Син дав міру своїм поясом, Дух Святий огнем невестественним вирівняв місце на фундаменти, і на сім камені Господь збудував сю церкву свою, котрої і сили адові не подоліють!»

Тут розповіджені історії про те, як Христос, намальований на хресті, промовив до одного з фундаторів, варяга Шімона, наказуючи йому занести золото на будову Печерської церкви, і дав йому міру тої церкви. Богородиця в Царгороді змовила майстрів на сю будову, дала їм золото і мощі святих в її фундаменти. Малярі — «писці», що мали розписати сю церкву образами, теж чудесно прибули з Царгорода, ведені божою силою проти своєї волі. Марморяні дошки і стовпи для олтаря сеї церкви були чудесно приставлені на її посвящення. Єпископи, що мали взяти участь в сій церемонії, були скликані чудесними, божими послами. Якісь дивні, ангельські голоси співали при обряді посвящення і т. под.

Друга серія повістей, надписана іменем Полікарпа, вводиться короткою і зовсім незамітною, сказати навіть мож-

на — мізерною з літературного погляду і психологічно слабо умотивованою, передмовою, зверненою до печерського ігумена Акіндіна. Той, мовляв, колись то розпитував Полікарпа про подвиги чорноризців печерських, але він, Полікарп, завжди має великий страх, розмовляючи з ігуменом, тож і не міг добре розповісти «сотворенная знаменія і чуда преславная»: дещо тільки сказав, а більше позабував зі страху і стиду. Тому постарався на письмі виложити «життя і діяння давніх і блаженних мужів», як чув про них від бувшого печерського чорноризця владики Симона.

Чому Симон, довгий час живучи далеко поза Печерським монастирем, зробився носієм печерської усної традиції, так що до нього як до джерела звертаються ті, що вік звікували на місці в монастирі? Чому знов Полікарп, який в попередній посланії виступає таким недосконалим печерським монахом і слабим знавцем печерських традицій, тут раптом стає джерелом відомостей — для кого? для самого печерського ігумена! Чому сей непоправний амбітник, повний надмірно високих гадок про себе, яким він виступає в першій серії, кілька разів сам виходивши на ігуменство, доходивши єпископства, таким несміливим і соромливим виступає в своїй повісті? Чому, сам черпавши моральні поучення з писаного послання (чи посланій) Симона, він ніде не покликується на них, а тільки на усні оповідання сього Симона?

Ясно, що перед нами тільки недотепно зроблена літературна оправа, в котрій виводиться другий свідок і сторож печерської слави, щоб його іменем подати читачеві печерські повісті.

Самі ці повісті, числом 11, мають більш одностайно оброблений літературний вигляд. Єсть тільки одна коротка запис, аналогічна з казусами першої серії, включена сюди в своїй ще первісній, сировій формі — про Спиридона просфорника. Всі інші мають уже в коротшій, Арсенієвій редакції характер доволі літературно оброблених повістей, декотрі написані зовсім літературно: з цитатами, моральними рефлексіями і т. под. Дві з них являються очевидними паралелями до старших повістей печерських: історія Никити-затворника і його спокуси бісами явно повторює той же мотив, що старша повість про Ісакія, а епізод, як Агапіт печерський привів до постриження невірною лікаря-вірменина, повторює мотив повісті про князя Миколу-Святошу, що привів до постриження свого лікаря — Сірянина.

Коли слідити за історичними вказівками оповідань